ZAMONAVIY ISPAN TILIDA ASOSIY GAPLAR SEMANTIKASI VA PRAGMATIKASINING TAHLILI

Oltiyev Temir Jonimboyevich, f.f.n., dotsent, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Данная аннотация обзорно представляет актуальные методы исследования семантики в лингвистике с акцентом на когнитивно-психологических аспектах. Текст подчеркивает важность вопроса о значении в семантических теориях и его определение в рамках когнитивной науки. Автор выделяет два основных подхода к анализу значения, один из которых сосредотачивается на словарной позиции и дедуктивных методах, а другой ориентируется на контекстуально зависимые значения.

Ключевые слова: семантика, когнитивно-психологические аспекты, значение, контекст, словарная позиция, контекстуальность.

This abstract provides an overview of current methods for studying semantics in linguistics, with an emphasis on cognitive-psychological aspects. The text underscores the importance of the question of meaning in semantic theories and its definition within the framework of cognitive science. The author identifies two primary approaches to analyzing meaning, one of which focuses on lexical positions and deductive methods, while the other is oriented towards context-dependent meanings.

Keywords: semantics, cognitive-psychological aspects, meaning, context, dictionary position, contextuality.

Ushbu annotatsiya kognitiv-psixologik jihatlarga e'tibor qaratgan holda tilshunoslikda semantikani o'rganishning hozirgi usullari haqida umumiy ma'lumot beradi. Matn semantik nazariyalarda ma'no masalasining ahamiyatini va uning kognitiv fan doirasida ta'rifini ta'kidlaydi. Muallif ma’no tahlilida ikkita asosiy yondashuvni ajratib ko‘rsatadi, ulardan biri lug‘at pozitsiyasi va deduktiv usullarga, ikkinchisi esa kontekstga bog‘liq ma’nolarga e’tibor beradi.

Kalit so'zlar: semantika, kognitiv-psixologik jihatlar, ma'no, kontekst, lug'at

pozitsiyasi, kontekstuallik.

Muhimlik tilning kommunikativ tabiatini har tomonlama ochib berishga qaratilgan lingvistik tadqiqotlarning umumiy tendentsiyasi, zamonaviy ispan tilida oddiy jumlaning dolzarb va pragmatik sintaksisi masalalarini ishlab chiqish istiqbollari bilan bog'liq.

Maqolaning maqsadi oddiy bir bo'g'inli jumlaning semantikasi va pragmatikasini o'rganish usullarini ko’rib chiqishdir.

Usul va unda ishlab chiqilgan texnikalar o'rtasida qat'iy bog'liqlik yo'qligini ko'rsatish uchun strukturalizm misolini keltirishimiz mumkin. Usul sifatida u deyarli mavjud bo'lishni to'xtatdi, ammo unda yaratilgan ko'plab texnikalar saqlanib qoldi, chunki ular tavsifning izchil ob'ektivligini ta'minlaydi va miqdoriy ishlov beriladigan materialni ta'minlaydi.

Belgilar sistemalarining umumiy xossalari haqidagi fan bo‘lgan semiotikaga tobora ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. U uch qismdan iborat: belgilarning tildan tashqari voqelikka munosabatini o‘rganuvchi semantika, belgilarning o‘zaro munosabatini o‘rganuvchi sintaktika va belgilar va ularni ishlatuvchilar munosabatini o‘rganuvchi pragmatika, ya’ni real aloqa jarayonlarida belgilarning ishlashini belgilaydi.

Genetik jihatdan har bir tahlil texnikasi o'ziga xos usullar va ma'lum bir lingvistik nazariya bilan bog'liq. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, har qanday tadqiqot natijalarini bir nechta turdagi jarayonlarni birlashtirish orqali olish mumkin.

Tilshunoslikda gapni izohlashda bir qancha yo‘nalishlar mavjud: Birinchi yo‘nalish ifodaning kommunikativ yo‘nalishi tushunchasi bilan bog‘liq. Ushbu tahlil har qanday til birligi chiziqli kesishmaydigan 2 oddiy birlikdan iborat bo'lib, ular o'z navbatida kichikroq bevosita komponentlarga, ya'ni ajralishi mumkin degan taxminga asoslanadi. Bunday tahlil jumlalarni tuzuvchi elementlarning ierarxiyasini va ularning aloqalarini aniqlash imkonini beradi, lekin asosiy sintaktik birliklarni o'rnatishga va gapning tuzilishini etarli darajada tavsiflashga

imkon bermaydi. Keyingi tadqiqotlar jumlaning ichki tuzilishini aks ettirishning original yondashuvlarini ishlab chiqdi. Avvalo, sintaksisni tavsiflashda tizimli yondashuvning paydo bo'lishiga yordam bergan gap a'zolari tomonidan tahlil qilish usulini eslatib o'tishimiz kerak.

Ikkinchi yo'nalishni semantik deb belgilash mumkin. Gapning semantik tuzilishi deganda uning mavhum tarzda taqdim etilgan axborot mazmuni tushunilishi kerak.

Uchinchi yo'nalish - birinchi ikkitasini sintez qiladigan pragmatik yondashuvdir.

To'rtinchi yo'nalish mantiqiydir. Gaplar faqat uning rasmiy grammatik tuzilishini loyihalash nuqtai nazaridan emas, balki aktual bo'linish nuqtai nazaridan ham tahlil qilinadi.

Gapning semantik talqin qilinishining sababi proyeksiya qoidalari amal qiladigan va alohida elementlarning ma'nolari birlashtirilgan chuqur sintaktik tuzilishdir. So'zlar, jumlalar va murojaat semantikasining aspektlari taqqoslanadi. Nazariy semantika kontseptsiyasida so'zlarning turg'un ma'nolari mavjud emas, bir so'zning ishlatilishi umumiy qoidalar bilan belgilanadi.

Lingvistik semantikada semantik tahlilning kognitiv-psixologik jihatlari birinchi o‘ringa chiqariladi; Ma'nolar kognitiv birliklar sifatida nazariy va empirik-eksperimental tarzda o'rganiladi. Har bir semantik nazariyaning markaziy nuqtasi ma'no masalasidir. Ma'noning ko'plab ta'riflariga uning kognitiv fan nuqtai nazaridan ta'rifi kiradi. Semantik ma'lumotlar leksik, og'zaki ma'noning tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Semantikaning zamonaviy tadqiqotlari ma'noni tahlil qilishda harakat qilish usuli bo'yicha birlikni ko'rsatadi: lug'at pozitsiyasi deduktiv usulni taklif qiladi va matnni kontekstga ko'ra izohlashning joriy variantlarini keltirib chiqaradi.

Misol uchun, ko'rsatilgan mavzu bilan bir bo'g'inli shaxsiy jumlani ko'rib chiqing. Ushbu turdagi jumlaga nutq harakatining bevosita ishtirokchilari - so'zlovchi yoki uning suhbatdoshi harakatini bildiruvchi jumlalar kiradi.

Vendrás con frío, ponte las zapatillas, te las tuve posadas al lado del gas [Colmena, p.132].

Asosiy fikr buyruq maylining ikkinchi shaxs shakli bilan ifodalanadi. Bu shakl faqat semantik shaxs - ma'ruzachi-adresant bilan bog'liq va shu asosda yo-tu qarama-qarshi qo'yilgan. Bunday gapning semantik tuzilishi ko'rsatilgan predmetga tegishli harakat yoki protsessual holatning mavjudligidir. Harakat yoki protsessual holatning ma'nosi gapda ko'rsatiladi.

Tarqatish tahlilida tavsifni tuzish uchun so'z turkumlarining harf belgilari keng qo'llaniladi, ulardan taqsimlash formulalari deb ataladi.

Transformatsiya usuli. Ma’lumki, har bir til bizni o‘rab turgan olamni turlicha aks ettirishi mumkin. Bu lingvistik belgilar yordamida voqelikni qanday tartibga solishiga bog'liq. Ko'pincha bir xil fikrni turli yo'llar bilan etkazish mumkin: u kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi yoki juda qisqacha ifodalanishi mumkin. Masalan:

Un silencio profundo reina en la calle.

SN SV

Reina un silencio

SV SN

Silencio.Todo duerme alrededor.

SN

Taqdim etilgan jumlalarning tuzilishi boshqacha, lekin g'oya bir: ularning barchasi atrofda sukunat hukm surayotgani haqidagi fikrni bildiradi. Muallif voqelikni qanday idrok etishiga, uning ruhiy holati qandayligiga qarab, u gapni o‘zgartiradi, uni umumiy yoki noodatiy, og‘zaki yoki nominativ qiladi. Shunday qilib, bu erda tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'ladi - leksik, grammatik va stilistik.

Transformatsiyalar har doim murakkab, bo’lib lug'at va grammatika doimo chambarchas bog'liqdir. Ba'zan matnning kichik bir qismida o'zgarishlar

majmuasiga duch kelishingiz mumkin:

Hace sol. Un sol enérgico y esplendor. El sol calienta la tierra y todo florece alrededor. [Colmena p.94]

Misollardan ko'rinib turibdiki, gapning turlari har xil. Birinchi jumla umumlashtirishga ega, ikkinchi va uchinchi jumlalar stilistik o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Bu erda taklif qilingan jumlalardagi barcha tarkibiy o'zgarishlar ispan tilining tuzilishi, uning muvofiqlik qoidalari va so'zlardan foydalanish bilan belgilanadigan zaruratdir.

Haqiqiy materialni tahlil qilish, shuningdek, passiv holatning faol holatga va aksincha o'zgarishi mumkin. Ispan tilida passiv holatning ikki shakli - ishtirokchi mavjud bo'lib, doimiy tanlash usuli yordamida biz passiv holat doirasida sodir bo'ladigan birvnechta o’zgarishlar mavjud.

Valentlikni so‘zning gapda ma’lum darajada amalga oshishi va boshqa so‘zlar bilan birikmaga kirish xususiyati deb ta’riflagan. Keyinchalik uning ta'rifi yanada ixcham bo'lib qoldi: valentlik - bu alohida toifadagi so'zlarning o'ziga boshqa so'zlarni biriktirish xususiyatidir.

Masalan, predikatning valentligi u ochadigan joylar soni bilan tavsiflanadi. Sabab o‘timsiz predikatlar (caer, suceder) bir valentli. Ularda voqealar mavzu chegarasidan tashqariga chiqmaydi: El niño cayó. Esto sucedió ayer. Nisbiy predikatlar ikki yoki undan ortiq ishtirokchilar o'rtasidagi hodisalarni ifodalaydi. Masalan: El automóvil tropezó con un árbol. Bunday hollarda valentlik rollar soni bilan belgilanadi, odatda 3-4 orasida. Keyin, shunga ko'ra, ular uch yoki to'rt o'rinli valentlik haqida gapirishadi

Oddiy bir bo‘g‘inli gapni nafaqat alohida, balki murakkab gap va kontekstda ham ko‘rib chiqildi. Gapni tahlil qilish uning umumiy tuzilishini aniqlashdan boshlanadi, keyin uning tarkibiga kirgan alohida gaplar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi. Va iloji bo'lsa, gapning umumiy mazmuni haqida gipoteza bilan yakunlanadi [2:216-217].

Oddiy gapning tuzilishini sintaktik tahlil qilishda birinchi navbatda uning

ijtimoiy xususiyati beriladi, turi va tuzilishi aniqlanadi. Ikkinchisi bir bo'g'inli va dissillabiklarga bo'linadi. Bizning ishimiz shaxsiy bo'lishi mumkin bo'lgan oddiy bir bo'g'inli jumlalarni tekshiradi: ko'rsatilgan-shaxsiy: Comeremos juntos en un restaurante; noaniq shaxsiy: Le saludaron como siempre; umumlashtirilgan-shaxsiy: ¿Qué sabe uno?; shaxssiz: nol mavzu bilan: Todavía llovía un poco; bilvosita mavzu bilan: Sería; nominativ: La noche oscura; va infinitiv gaplar: No distraer al conductor.

Adabiyotlar:

1. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике– М.: Высшая школа. 2002

2. Cela C. J. La Colmena / Cela Camilo José. – Barcelona: Plaza & Janes 2004.

HALIMA XUDOYBERDIYEVA– SO‘Z SEZGISI YUKSAK IJODKOR

Dildora Yunus qizi Yusupova, *Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi o‘qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi (PhD)*

e-mail: dilyusupova3330@gmail.com

ANNOTATSIYA: Halima Xudoyberdiyevaning til ilmidan to‘la xabardor bo‘lgan, badiiy didi, so‘z sezgisi va mahorati yuksak ijodkor ekanligi u yaratgan betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so‘z chaqinlarini paydo qila olishida seziladi. Mazkur maqolada shoiraning ma’nodosh so‘zlardan foydalanish mahorati tahlilga tortilgan.

Tayanch so‘zlar: til va yozuvchi, sinonimiya, matniy sinonimlik

Tilda har bir unsurning o‘z vazifasi, ma’no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog‘lanish qonuniyatlari, ya’ni leksik valentlik hodisasi mavjud. Ana shu qonuniyatlardan to‘la xabardor bo‘lgan, badiiy didi, so‘z sezgisi va mahorati yuksak ijodkor betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so‘z chaqinlarini paydo qila oladi-ki, kitobxon uning nafaqat g‘oyasi, balki go‘zal tilining asiriga aylanadi. Olimlar til va yozuvchi o‘rtasidagi munosabatni shaxmat va shaxmatchi

o‘rtasidagi munosabatga qiyoslaydilar [1]. Shaxmatda har bir donaning mavqeyi, darajasi, shaxmat taxtasi ustidagi harakatlanish qoidalari avvaldan belgilangan. Ana shu qoidalarni tugal egallash oqibatida yuzaga kelgan yuksak mahorati tufayli shaxmatchi tamoman yangi, kutilmagan yurishlar qiladi, betakror kombinatsiyalar yaratadi-ki, bu unga raqibini mag‘lub va muxlisini maftun qilish imkonini beradi. Ijodkor umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma’nolar hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

So‘z qo‘llashning san’at darajasida yoki san’at darajasida emas ekanligini baholash uchun, eng avvalo, so‘z, uning ma’nosi va bu ma’noning aslini aniq tasavvur, his etish lozim. Albatta, so‘zning qo‘llanishi bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadigan qo‘shimcha ma’no nozikliklari, mazmun o‘zgachaliklari turli tasvir usullari va vositalari orqali reallashishi mumkin. Ammo ta’kidlash joizki, bunday qo‘shimcha ma’no nozikliklari aksariyat hollarda, avvalo, so‘z ma’no qurilishining o‘zida imkoniyat sifatida mavjud bo‘ladi, ular so‘zning ma’no qurilishi tarkibida ilgaridan qayd etilgan bo‘ladi [2].

Ma’lumki, tildagi nominativ birliklarning ma’no tuzilishini o‘rganishda tilshunoslikda semantikaning konnotativ jihati tushunchasiga alohida e’tibor qilinadi. Bu masalani monografik tarzda tadqiq etgan V.Teliya ta’rificha, “konnotatsiya – til birliklari semantikasiga uzual yoki okkazional ravishda kiradigan, nutq subyektining borliqni jumlada ifodalashida uning ayni shu borliqqa bo‘lgan hissiy-baholash va stilistik munosabatini ifodalaydigan hamda shu axborotga ko‘ra ekspressiv qimmat kasb etadigan mazmuniy mohiyat” [3] dir. Konnotatsiya, ta’rifidan ko‘rinib turganiday, so‘zlovchining borliqni ifodalash vositalariga munosabatiga daxldor bo‘lgan jihat hisoblanadi [3].

V.Teliya so‘zning leksik ma’nosini, kamida, uch makrouzvning kombinatsiyasi sifatida tasavvur etish mumkinligini aytadi: 1) ma’noning borliqdagi muayyan reallikni ifodalovchi denotativ uzvi; 2) kategorial-grammatik uzvi; 3) nutq subyektining so‘z orqali ifodalangan narsaga munosabatini

anglatadigan emotiv-modal uzvi.

Ana shu uchinchi uzv ekspressiv bo‘yoq, uslubiy bo‘yoq, emotsional bo‘yoq, subyektiv baho kabi tushunchalarni umumlashtiruvchi konnotativ ma’nolardir. Bunday uzvning mazmun-mohiyati o‘zbek tilshunosligida ham ancha keng ochib berilganlgini qayd etishimiz zarur.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida ijodkorning tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular ijodkorning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma’nodosh, shakldosh, zid ma’noli, ko‘p ma’noli, tarixiy va arxaik so‘zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so‘zlar, chet va vulgar so‘zlar ajratib olinadi va ulardan asarda qanday maqsadda foydalanilgani izohlanadi.

O‘zbek tili ma’nodosh so‘zlarga juda boy. So‘z qudratini, nafosatini, uning ta’sir kuchini his eta oladigan, til sezgirligi yuqori bo‘lgan haqiqiy ijodkorgina tilimizdagi ma’nodosh so‘zlar ichidan tasvir maqsadi va ruhiyatiga muvofiq keladigan aniq munosib so‘zni topib o‘z asarida qo‘llaydiki, shu tariqa o‘z o‘rniga tushgan so‘z o‘quvchini ohanrabodek o‘ziga tortadi, uning tiliga, diliga ko‘chadi. O‘z o‘rnida qo‘llanilgan so‘zgina qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha real ko‘rsatib berishga qodir bo‘ladi. Badiiy matndagi ma’nodosh so‘zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e’tiborni qaratish zarur. Halima Xudoyberdiyeva –

1) ikki yoki undan ortiq ma’nodosh so‘zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlaydi. Jumladan,

jannat ~ behisht ~ rizvon

Quyidagi she’rda shoira behisht so‘zi o‘rnida uning boshqa sinonimlari jannat yoki rizvon so‘zlarini qo‘llasa ham, she’r vazniga (bo‘g‘in soniga) putur yetmas edi. Ammo shoira deyarli barcha o‘zbek uchun umumiste’mol so‘zga aylanib ulgurgan jannat birligini qo‘llamaydi yoki “Qur’oni Karim” oyatlaridan, hadisi shariflardan xabardor bo‘lmagan kishi rizvon so‘zining lug‘aviy ma’nosini

tushunmasligi ham tabiiy hol. Shunday sharoitda ijodkor “ko‘pchilikning qulog‘iga tekkan” birlik(behisht)ni ajratib qo‘llaydi-ki, bu uning so‘zdan o‘rinli foydalana olish mahorati bilan bog‘liq.

Ustoz G‘afur hakimona bashorat qila bilgan – Qalb qonidan bo‘lmoqligin qiz deganning barini. Odam Ato yigit chog‘da qiz bola deb quvilgan, O‘ksinmasdan tashlab ketgan behishtning bog‘larini. (“Singlim Gulnoraga” she’ridan)

Mazkur she’rdagi o‘ksinmasdan so‘zi o‘rnida ranjimasdan birligini qo‘llash ham mumkindek ko‘rinadi, biroq o‘ksinmaslik so‘zining ma’no darajasi ranjimaslik, hatto xafa bo‘lmaslik, achchiqlanmaslik kabilardan ko‘ra yuqoriroq.

bo‘ron ~ to‘fon ~ bo‘hron ~ qasirg‘a: Nahot sor burgutni shubhalar yengdi, Nechun qarashingda azob surati. Ne uchun ko‘zingda gohi goh endi, Men uqib yetmagan to‘fon turadi. (“Iqrorlik” she’ridan)

Band oxirida shoira nega aynan to‘fon so‘zini qo‘llagan? “Men uqib yetmagan to‘fon turadi” misrasida qofiya jihatidan bo‘ron, bo‘hron so‘zlari ham to‘g‘ri keladi-ku? Yoki bu qo‘llash tasodifiymi?

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ga murojaat etamiz.

Bo‘ron 1 To‘zon yoki qor-yomg‘ir aralash esadigan shiddatli shamol. Bo‘ri bo‘ronda quturar. (Maqol)

…3 ko‘chma Shiddatli, davomli harakat; oqim; to‘fon. Nahot yovuz bo‘ron xasdek uchirgay.

To‘fon [a] kuchli suv toshqini; zo‘r g‘avg‘o; to‘polon. 1 Shiddatli bo‘ron, dovul. …terakning shovullashi to‘fon bosib kelayotgandek kuchayaverdi. (A.Muxtor)

…4 Diniy afsonalarga ko‘ra, odamlarning gunohi uchun butun dunyoni bosgan suv toshqini.

Agar izohlarga e’tibor bersak, o‘z ma’nosiga ko‘ra bo‘ron – shiddatli shamol; to‘fon esa kuchli suv toshqini. Aslida bu so‘zlar zamiridagi harakatning tezligi (shiddatli, kuchli) o‘zaro ma’nodosh. Ammo bo‘ron va to‘fon tabiatdagi bir xil hodisalar emas. Aslida, “Ne uchun ko‘zingda gohi goh endi, Men uqib yetmagan

to‘fon turadi” misralarida ko‘chma ma’no bo‘lib, undan “o‘zim bilmagan qaysi gunohlarim uchun sening ko‘zlaringda (menga atalgan) kuchli suv toshqini turibdi”, degan mantiq kelib chiqyapti. Agar inson ko‘zi orqali suv (ko‘zyoshi) to‘kishini va yana kishi, odatda, o‘ziga juda yaqin tuyg‘u–muhabbatdan voz kechayotganda ham ko‘zlaridan achchiq alam yoshi chiqishini hisobga olsak, misrada to‘fon so‘zi o‘rnida kuchli shamol ma’nosini beruvchi bo‘ron so‘zini qo‘llay olmaymiz.

Demak, shoiraning she’riy misrada to‘fon so‘zini qo‘llashi tasodifiy emas.

ko‘klam ~ bahor ~ navbahor: Hali ham ketgan yo‘q madori, Hali soz sozlarga o‘xshaydir. Bahordan yosh edi bahori – Kuzi ham yozlarga uxshaydir. (“Kuzgi daraxt” she’ridan)

oqshom~tun~ kechqurun~ shom: Balki kimdir zor ketgandir mehrim, yurak taftimga, O‘ltiribman yashab o‘tgan umrim qisqa tuyulib Yarim umr o‘tdi, oldim, yurak, seni kaftimga – G‘amgin shotut soyasida shom kelarkan quyulib. (“Yarim umr o‘ylari” she’ridan)

2) ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma’nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg‘un holda qo‘llashi masalasidir. Chunonchi,

dil~ko‘ngil~yurak: Deylik, bir but dilga sachrab ketdi qon, Bir ko‘ngil o‘tlarda qovrilar, tutar. Ayting, malham qayda, kelar u qachon, Bir ko‘ngil yarasi qanchada bitar? Menga mana shuning hisobi kerak, Tag‘in izi qolmay bitarmi yurak? (“Hisob-kitob haqida” she’ridan)

sevgi ~ ishq ~ muhabbat: Muhabbat, sevardim seni jon qadar, Sen bunda ishqmas, yo‘q, kulfatsan, mastsan. Sevgi, sen ham endi ketarsan badar, Qaytib bu kuylakni dazmollamassan. (“Eng toza meva” she’ridan)

ma’yus~mungli~ munis: Ko‘nglim ma’yus tortadi kuzgi bog‘dagi holdan – Qushlar mungli, izlashar xayrlashmoq chorasini. Rangpar daraxtlar munis sollanishib shamolda, Bosh chayqashib qilarlar “yoq, yo‘q” ishorasini. (“Kuzgi bog‘” she’ridan)

ona~ena; dast~qo‘l: Bellari bukilib, ko‘tararkan dast, Ezgu umidlarga

yo‘g‘rilgan chog‘da Munavvar kelajak ota-onamas, Enalar qo‘lida yo‘lga kirmoqda. (“Onalar haqida” she’ridan) Ma’nodoshlik paradigmasi doimo ochiq. Jamiyat, davr talabi asosida keraksizi iste’moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma’nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, iboralar, mustaqil leksema sememalarining turi, yasama so‘z, so‘z birikmasi, nutqiy ko‘chma so‘z bilan to‘lib, kengayib boradi. Bular kontekstual sinonim sifatida nutqning go‘zalligi va boyligini ta’minlovchi vosita sanaladi [4]. Ma’nodoshlikdan ikki holatda–

1) nutqiy hosilalarning takrori natijasida yuzaga keladigan ifoda kambag‘alligi, rangsizligi va siyqalikdan qochish uchun;

2) tasvir obyektiga e’tiborni jalb qilish uchun rang-baranglikni ta’minlash maqsadida foydalaniladi.

Halima Xudoyberdiyeva she’riyatida muvaqqat yoki matniy ma’nodoshlik hodisasiga ham duch kelamiz. Mahoratli ijodkorlar faqat tilda mavjud bo‘lgan, tayyor ma’nodosh birliklardangina foydalanmasdan, badiiy tasvir ehtiyojiga ko‘ra ma’nodosh bo‘lmagan so‘zlarni ham shunday qo‘llaydilarki, o‘quvchi, kitobxon tomonidan bu so‘zlar ham matnda xuddi ma’nodosh so‘zlar kabi idrok etiladi. Masalan,

qiz~gul: Bu qiz ham birovga ketadigan gul, Ushlab qololmagay na zar, na tillo. Mendan-da mehribon kimsa bo‘lar ul– Mevdan-da vafodor chiqar ul illo. (“Bu o‘g‘il meniki emas aslida…” she’ridan)

hayot~yo‘lak: Voajab, bul qadar yolgizlik nega, G‘aroyib bu hayot – biz o‘tar yo‘lak. Hech kim, hech narsaga men bo‘lmam ega, Sevgilim, senga o‘z ishqimdan bo‘lak. (“Bu o‘g‘il meniki emas aslida…” she’ridan)

Halima Xudoyberdiyeva she’rlarida matniy sinonimlar shu darajada ko‘p va rang-barangki, ular shoira ijodida quyma misralarning yuzaga kelishini ta’minlovchi vositalardan biriga aylangan.

Adabiyotlar:

1. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари.–

Тошкент: Фан, 2006.

2.Умуркулов Б. Бадиий адабиётда сўз. – Тошкент: Фан, 1993.

3.Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986.– С.5.

4.Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992.

5.Бахронова Д. Лингвокультурные особенности зооморфных фразеологических единиц // Вестник ЧелГУ. 2016. №9 (391). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturnye-osobennosti-zoomorfnyh-frazeologicheskih-edinits

6.Бахронова Д. К. Антропозоморфизмларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. – Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2018. – 100 б.

7.Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера. / /Хорижий филология, 2019. – №3. – Б. 62-68.

NUTQIY MULOQOTDA SUKUT HODISASI

Dilorom Nigmatovna Yuldasheva, Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi professori, pedagogika fanlari nomzodi

e-mail: yuldasheva21dilorom@gmail.com

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada tilning lingvopragmatikani amalga oshirish vositasi sifatida tibbiy evfemik ma’nolarni yuzaga chiqarishga xizmat qiluvchi verbal (sinonimiya, graduonimiya, antonimizasiya, perifraza, evfemizasiya) va noverbal (sukut) birliklari tahlilga tortilgan.

Tayanch so‘zlar: *sinonimiya, graduonimiya, antonimizasiya, perifraza, metafora, evfemizatsiya, sukut*

Kishilik jamiyatidagi har qanday faoliyat ijobiy amaliy qiymati bilan ahamiyatli. Til va uning hosilasi bo‘lmish nutq kommunikativlik, ekspressivlik, akkumulyativlik bilan bog‘liq faoliyat bo‘lganligi uchun uning natijasi ham nutqning ta’sir kuchi, nutqdan ko‘zlangan maqsadga erishilganlik bilan

xarakterlanadi. Nutqiy muloqot lisoniy imkoniyatlarning muayyan moddiy shaklda shunchaki voqelanishidan farqlanishi ma’lum. Nutqiy muloqotga situativlik xos, shuning uchun uning shakllari ham, ifodaviyligi ham serqirra.

Bugun o‘zbek tilshunosligida **lingvokognitologiya** yangi yo‘nalish sifatida tadqiq ishlarini olib bormoqda-ki, unda lisoniy birliklarning kognitiv xususiyatlarini aniqlashga kirishilgan. Milliy til va milliy tafakkur mushtarakligidan kelib chiqqan holda har bir lisoniy hodisaning kognitiv, ekspressiv, akkumulyativ jihatlarini tekshirish mazkur yo‘nalishning asosiy vazifasiga aylangan. Zero, o‘zbek muhitida ham tilni o‘z sohibi bilan birga ijtimoiy muhit, madaniyat, milliylik kabi omillar mushtarakligida tahlil etishni davr taqozo etmoqda.

Har qanday tilning boyligi o‘sha til birliklarining qo‘llanilish imkoniyatlari darajasi bilan o‘lchanadi. Dunyo tillari ichida **o‘zbek tili** tilning asosiy funksiyalari – kommunikativ, ekspressiv hamda akkumulyativ vazifalarini bajarishda, ya’ni rang-barang nutqiy voqeliklarni yuzaga chiqarishda, butun olamning o‘zbekcha lisoniy manzarasini yaratishda o‘ziga xos keng imkoniyatlarga ega. Buni mazkur tilning axborot berish va axborot qabul qilish (lokutiv), muayyan muloqot nutqida tinglovchiga emotsional-ekspressiv ta’sir ko‘rsatish (lingvopragmatik), yozma manbalarda biror voqelikni, predmetlikni yoki harakat-holatni tasvirlash yoki tavsiflash (simvolik) usullarida aniq kuzatish mumkin.

Til va uning voqeligi bo‘lmish nutq shunchaki gapirish yoki nimanidir yozib qo‘yish emas. Til insonning, qolaversa, butun boshli xalqning madaniyati, ma’naviyati, uning tarbiyalanganlik darajasini ko‘rsatuvchi oyna hisoblanadi. Biz kundalik hayotimizda ma’lum bir voqelik haqidagi axborotni, shuningdek, shu voqelikka bo‘lgan munosabatimizni, hissiy kechinmalarimizni ifodalashda turli lingvistik yoki paralingvistik vositalardan foydalanamiz. Zero, voqelikni ifodalashda bir qancha usullar mavjud bo‘lib, ular kommunikativ intensiyaning yuzaga chiqishiga xizmat qiladi. Tilshunoslikda kommunikativ intensiyaning yuzaga chiqishiga xizmat qiluvchi sinonimiya, graduonimiya, antonimizasiya,

perifraza, metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, frazeologizm, evfemizasiya, epitet kabi bir qancha hodisalar mavjudligi tilshunoslarga yaxshi ma’lum. Jumladan, **sinonimlar**, shaklan har xil, ammo aynan bir tushunchani turli bo‘yoq va ottenka tusi bilan ifodalaydigan birliklar sifatida nutqni boyitib turadi. Lug‘aviy ma’nodoshlik sememasi tarkibidagi atash va vazifa semalari bir xil, ifoda semalari har xil bo‘lgan, bir turdagi narsa-buyum, belgi-xususiyat, harakat-holatni ifodalovchi leksemalararo munosabatdir. Masalan, ***kasal*** (arabcha so‘z) – ***bemor*** (forscha so‘z) – ***notob*** (forscha so‘z) – ***betob*** (forscha so‘z) – ***nosog‘*** (forscha so‘z)– ***xasta*** (forscha so‘z).

Ba’zan bu so‘zlarga ma’nodosh sifatida *tani xasta* birligi ishladiladiki, u *bemor* yoki *kasal* so‘zlariga nisbatan ma’noni ta’sirliroq ifodalaydi. *Yaratgan egam, sendan qalbi ko‘r, qalbi bemorlarga va* ***tani xasta****larga shifo berishingni so‘raymiz. Bizni bu dardlardan yiroq qil!*

Graduonimik lug‘aviy birliklar o‘zaro ma’noviy munosabatiga ko‘ra ma’lum bir darajalanish qatorini hosil etishi fanga qadimdan ma’lum. Mazkur omilning mohiyati shundaki, borliqdagi narsa, belgi-xususiyatda sifat farqi bilan birga miqdor farqi ham mavjud. Masalan, ***bo‘lmag‘ur*** (holat) – ***be’ma’ni*** ***(***odat) – ***noma’qul*** (farzand) – ***nodurust*** (yumush) – ***tuban*** (kishi) – ***jirkanch*** (jinoyat) – ***rasvo*** (ko‘rinish) – ***yaramas*** (odat) – ***razil*** (odam) – ***qabih*** (ish). Ba’zan diskursdagi sukut qabih darajasidan ham yuqorida turadi, kontekstda anglashiladi. Masalan, *Janozada u qanday odam ekanligi so‘ralganda, Diyorbekning yolg‘onga tili bormadi, yerga qaradi. Ha, bugun so‘zsiz yotgan bu odamning qilmishlarini qabihlik deyish maqtov bo‘lardi.*

Bo‘lmag‘ur leksik birligida yaramaslik yoki jamiyat belgilab qo‘ygan odob-axloq me’yorlaridan, insoniy fazilatlardan chekinish holatini ko‘rsatuvchi belgining pastroq darajada ifodalanishi kuzatiladi. Masalan, *Sohada shifokorlarning bemorlar sog‘ligiga befarq bo‘lishi, xodimlarning korrupsiyaga berilishi kabi* ***bo‘lmag‘ur holat****lar kuzatilganligini inkor etib bo‘lmayapti*. *Shifokorning bemordan nimanidir tama qilib turishidek* ***bo‘lmag‘ur holat****ni*

ko‘rgan emasman. (https://twitter.com)

Razil yoki *qabih* leksik birliklarida esa sanab o‘tilgan illatlar belgisi yuqori darajada ekanligini kuzatamiz. Masalan, *Xullas, shifokor to‘g‘ri odam bo‘lganligi uchun bu* ***razil odam****larni o‘zidan uzoqlashtiribdi*. (https://sultanrabat) *...Nasiba opa avval bolalar xonasiga, keyin jonlantirish bo‘limiga kirib chiqdi. Bola yerda ham, ko‘kda ham yo‘q, izsiz g‘oyib bo‘lgan edi. Ertasi kuni tongda xiyobonni tozalashga kelgan farrosh o‘rindiqlardan birida sovuqdan muzlab qolgan chaqaloq jasadini topdi. Bu “mehribon” shifokorning* ***qabih ish****i edi…* (http://darakchi.uz/)

Tabiatdagi rang va boshqa belgilar shunchalik xilma-xilki, bo‘yoqchilar birgina qora rangning hatto o‘ndan ortiq turini ajratadilar. Insonning faol ongi ana shu miqdoriy va sifatiy farqni aks ettiradi. Til ongning ifodasi bo‘lganligi bois u ongdagi aks ettirilgan mana shunday miqdoriy farqlarni ham ifodalashi lozim. Bunday miqdoriy farq turli usul bilan, jumladan, alohida-alohida leksema bilan ham ifodalanadi. Chunonchi, *shifo–davo – malham* kabi [3].

Antonim leksemalar asosida borliqdagi qarama-qarshi hodisaning in’ikosi bo‘lgan qarama-qarshi tushuncha yotadi. Masalan, *Yurtimizda* ***tajribali*** *shifokorlar ko‘p. – Umrim bino bo‘lib bunday* ***no‘noq*** *do‘xtirni ko‘rmagan edim.*

Perifrazalar nutqda o‘z nomiga ega bo‘lgan denotatni baholovchi, bo‘yoqdorlik asosida qayta nomlovchi birliklardir. Masalan, *Hozirgi* ***tahlikali kunlar****da, butun dunyo ahli* ***ko‘rinmas yov*** *bilan kurashayotgan bir darvrda, ayniqsa,* ***jonlarini garovga qo‘yib, betoblarga yordam ko‘rsatayotgan*** *shifokorlarning* ***sharafli va mashaqqatli kasb****ini yana bir bor madh etish ayni muddao bo‘lsa kerak*. (http://uchildiz.uz/) *Salomatlik –* ***tuman boylik****, degan hikmat zamirida olamcha ma’no mujassam. Inson sog‘lom bo‘lsa hayot tatiydi, baxt tatiydi.* ***Zamondoshlariga*** *ana shunday* ***baxt ulashayotgan salomatlik posbonlari****ga hamisha omad tilab qolamiz*. (http://uchildiz.uz/)

Dunyoda mutaxassisliklar ko‘p. Shulardan biri shifokorlikdir. Butun yer shari aholisi pandemiya holatini boshdan kechirgan paytlarda bu kasb egalariga har

qachongidan ko‘proq ehtiyoj sezildi. Inson omili bosh masalaga aylandi. Zero, inson omili, avvalo, uning jisman, ruhan salomatligi bilan bog‘lanishi sir emas. Buyuklarimiz bejizga aytishmagan: “Sog‘lom inson tabiatning eng noyob bo‘lagidir”. Balki shu sabablidir boshqa kasblarga (masalan, o‘qituvchilik, murabbiylik yoki muhandislikka) nisbatan shifokorlik kasbi bilan bog‘liq tibbiy metaforalar, tibbiy o‘xshatishlar, tibbiy frazeologizmlar yoki tibbiy evfemizmlar o‘zbek nutqida ko‘proq uchraydi. Zero, hayotda ham “bitta mohir vrachning tajribasi ko‘pchilik jangchi-askarlar mahoratiga teng”. (Gomer)

O‘zbek nutqida tibbiy evfemizmlar eng ko‘p uchraydi. Bunday birliklarni nutq egalarining o‘zi nutqiy sharoitga moslab yasab olishaveradi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Nutqqa ta’sirchanlik va yoqimlilik bag‘ishlovchi, aytilmoqchi bo‘lgan axborot (fikr, mulohaza)ni yumshoq va odobli qilib ifodalashga xizmat qiluvchi birliklar **evfemizmlar** sanaladi. Evfemizmlarda qo‘pol, beadab, ta’qiq so‘z yoki ibora madaniy shaklda pardali qilib aytiladiki, bu hol, bir tomondan, nutq madaniyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, o‘zbek xalqining milliy o‘zligi bilan aloqador. Aytish joizki, muayyan nutqiy sharoitda sukut ham evfemik ma’noni yuzaga chiqara oladi.

Ha, «yaxshi gapirmoq», «silliq so‘zlamoq» ma’nolarini beruvchi *evfemizm* atamasi muloqot jarayonida so‘zlovchining nutqini qo‘pol, madaniyat doirasidan tashqaridagi so‘zlarni qo‘llashdan yoki tinglovchining «ko‘ngliga tegishi mumkin» bo‘lgan noqulay so‘zlarni ishlatishdan saqlash bilan bog‘liq, ammo bu evfemizmlar qo‘pol, noqulay ma’noni beruvchi so‘z ifodalagan mantiqni bermaydi degani emas. Zero, evfemizm ifodaga ijobiy yondashuv orqali yuzaga keladi [1; 2].

Kuzatishlarimiz ko‘rsatadiki, muayyan nutqiy sharoitda evfemik ma’noni yuzaga chiquvchi sukutdan muayyan kasb egalari, ayniqsa, yozuvchi va shoirlar ko‘proq foydalanadilar. Demak, nutqiy muloqotda sukut hodisasiga verbal birliklarni kompensatsiyalash xususiyatiga ega birlik sifatida qarash lozim.

Adabiyotlar

1. Mahmudov N. Termin, obrazli so‘z va metafora// O‘TA.– T., 2013. – №4.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M.,

Yuldasheva D. Hozirgi o`zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2020. – 555 b. http://yuldasheva.buxdu.uz/

3.Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. Silence-is a nonverbal unit of speech communication. Impact Factor (SJIF 20 20= 6.156) “American Journal of Research”, 2020, 11-12 issue of the Journal. – Pag.87-95. https://journalofresearch.us/wp-content/uploads/2020/12/2020_11_12-AJR_11.pdf

4.Бахронова Д. Лингвокультурные особенности зооморфных фразеологических единиц // Вестник ЧелГУ. 2016. №9 (391). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturnye-osobennosti-zoomorfnyh-frazeologicheskih-edinits

5.Бахронова Д. К. Антропозоморфизмларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. – Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2018. – 100 б.

6.Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера. / /Хорижий филология, 2019. – №3. – Б. 62-68.